УДК 94 (477) „XX”

Віталій ТЕЛЬВАК

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДИСКУСІЯХ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В історіографічному дискурсі грушевськознавства традиційно домінує увага до наукових творів видатного вченого, передусім до його “Історії України-Руси”. Такий підхід є зрозумілим, адже саме в цій фундаментальній праці сконцентровано його теоретико-методологічні та історіографічні погляди М.Грушевського в їхній тривалій ґенезі. Разом із тим, практично поза обрієм активної грушевськознавчої рефлексії залишився солідний пласт науково-популярних праць видатного вченого. А саме в них ми можемо віднайти авторське розуміння мети та завдань наукової популяризації, простежити трансформацію теоретичних та історіографічних моделей з урахуванням їхнього наближення до масового читача. Врешті, саме в науково-популярних працях представлено цілість історії України від найдавніших часів до початку XX ст., що уможливлює реконструкцію історіографічної моделі М.Грушевського. Все це значною мірою збільшує вагомість науково-популярних творів ученого для дослідників-грушевськознавців. Ця ж обставина зумовила прискіпливу увагу до популяризаторської праці М.Грушевського й у середовищі його сучасників. Вказувалося, що розраховані на широкого читача, науково-популярні твори вченого несли в собі потужний виховний та ідейний заряд, розуміння високої громадської місії історика. Через це кожна нова спроба наукової популяризації, що здійснювалася львівським професором, викликала надзвичайно жваве обговорення, в якому приймали участь представники різноманітних напрямків і течій як наукової, так і суспільно-політичної думки. В цих дискусіях чіткіше окреслювалися світоглядні позиції стосовно ключових тез модерної національної історіографії, відбувався пошук наукового та ідейного компромісу, що мало поважний вплив на творчість як самого М.Грушевського, так і цілої генерації українських істориків того часу. Ми спробуємо відтворити динаміку обговорення науково-популярних праць ученого в період до вибуху Першої світової війни, оскільки пізніші критичні публікації необхідно несли на собі відбиток як нової політичної ситуації, так і зміненого історіографічного та ідеологічного контексту.

Наукова популяризація як одне з важливих суспільних завдань історика вже з перших років перебування М.Грушевського у Львові знаходилась у центрі його дослідницької активності. Про це свідчать численні публічні виступи вченого на історичну тематику, його співпраця з газетами та журналами, які охоче друкували різноманітні історичні замальовки професора, присвячені видатним постатям та знаменним подіям українського минулого. На початку XX ст. з’явилися перші науково-популярні праці М.Грушевського книжкового формату, що викликали жваве зацікавлення читаючої публіки. Проте, якщо в Галичині праці вченого безперешкодно функціонували у читацькому середовищі, значно складніше з поширенням його творів було на Наддніпрянській Україні. Загальна заборона українського слова та дискримінаційне законодавс-

тво стосовно української книги значно утруднювали діяльність щодо популяризації національної моделі минулого серед народу.

Потреба популяризації українського питання в російському суспільстві змусила М.Грушевського шукати шляхи та можливості для публікації своїх праць у Російській імперії. Така можливість з'явилася після 1903 р., коли М.Грушевський на запрошення Російської вищої школи суспільних наук у Парижі впродовж двох місяців читав російською мовою лекції з української історії. Вони й лягли в основу виданого роком пізніше російськомовного "Нарису історії українського народу". Видання подібної книги видалося настільки своєчасним і затребуваним суспільством, що перший наклад 1904 р. розійшовся за кілька місяців. Тож праця з'явилася у переробленому вигляді другим (1906 р.) та третім (1911 р.) виданнями. Важливою була ця праця й для подальшого поступу української історичної науки, адже до того часу не було видано цілісного, написаного з ясних національних позицій, курсу вітчизняної історії. Наприклад, у своєму огляді Д.Дорошенко зазначав: "В малоросійській історичній літературі, достатньо ґрунтовно розробленій у деталях, давно вже відчувався суттєвий пробіл – відсутність повного курсу історії малоросійського (українського) народу, котрий би, охоплюючи все історичне життя цього народу аж до останнього часу, представляв разом із тим строго наукову працю, останнє слово історичної науки. Нещодавно опублікована книга проф. львівського університету М.Грушевського досить вчасно заповнює вказаний нами пробіл"[1].

Говорячи про мету своєї праці, М.Грушевський у передмові писав, що в російських читацьких колах відчувається поважний брак цілісного та науково-виваженого огляду минулого українського народу, про що свідчить хоча б комерційний успіх перевиданої "Історії Малої Росії" М.Бантиш-Каменського, котра активно розкуповується завдяки одному своєму заголовку. Далі вчений констатує, що через певні обставини ані український, ані німецький варіант його великої "Історії" є недоступні широким читацьким колам у Росії. В сумі ці всі причини й змусили його взятися за роботу над книгою, в основу якої лягли лекції, прочитані у Парижі. Окреслюючи свою читацьку аудиторію, автор зауважив, що "при складанні цього нарису мав на увазі читачів з певною звичкою до наукового читання, котрі шукають не зовнішньої цікавості розповіді, а наукового викладу. У короткому і стиснутому вигляді я намагався дати можливо точний образ історичного процесу, пережитого українським народом"[2]. Видання ж більш популярної та загальнодоступної праці дослідник бачив як завдання на майбутнє.

Сам факт появи цілісного нарису історії українського народу, написаного найбільш авторитетним спеціалістом з виразно українського національного погляду був із захопленням сприйнятий у патріотичному середовищі. Так, львівська газета "Діло" відгукнулася на появу книги статтею І.Копача під промовистою назвою "Мойже епохальна книга"[3]. В ній автор наголосив, що потреба у цілісному науковому опрацюванні рідної історії назріла давно, а рецензована книга, написана найвидатнішим українським істориком, є важливою віхою у духовному житті українців. Про вартість нової книги для розвитку національної справи та популяризації українського питання в середовищі російської інтелігенції писав також С.Томашівський у кількох статтях на сторінках "Літературно-наукового вісника". На його переконання, книга М.Грушевського відкриває новий етап в українській історіографії. Сам "Нарис" учень М.Грушевського характеризує як працю цілісну, із виразним національним характером, написану науково та водночас доступно. Оглядач підносить аргументованість основних концептуальних тез автора, наголошує, що вартість книги полягає, передусім, у її руйнівному впливі

на імперські історіографічні стереотипи[4]. У контексті аналізу нової книги М.Грушевського С.Томашівський робить першу спробу узагальнити теоретико-методологічні засади творчості вчителя. Він відзначив, що М.Грушевський, як "вихованець української історіографії Росії", засвоїв її методологічні здобутки та розвинув їх далі на вітчизняному історичному матеріалі, позбавившись від догматизму, інколи властивого старшим репрезентантам українознавства. Основні атрибути творчої лабораторії історика – це об'єктивність і критичний документалізм. Провідною ж рисою методологічної концепції М.Грушевського С.Томашівський називає "синкретичність", що полягає у синтезуванні пізнавальних можливостей різноманітних теоретичних моделей, якщо вони дають "... щось позитивне для дослідження розвитку людської громади". "Наукова історична метода, репрезентована і пропагована проф. Грушевським, – резюмує рецензент, – нічим не відхиляється від найкращих взірців західно-європейської історичної науки щодо всіх її сторін (гевристики, критики й синтези)"[5].

Саме поява "Нарису" започаткувала ознайомлення російського суспільства з національною моделлю українського минулого та розпочала широке обговорення наукових ідей М.Грушевського у професійних колах імперії. Інтерес до книги виявився настільки значним, що на перше її видання рецензіями відгукнулися практично всі російські історичні часописи. Частина з цих рецензій мала характер звичайного огляду змістової наповненості нової книги та ставила за мету ознайомити читача з її провідними ідеями. Всі рецензенти одноголосно визнали важливість появи книги як у плані науковому – цілісного представлення українського минулого, суспільно-політичному – задоволення зростаючої зацікавленості російських інтелектуалів молодим українським рухом та самою культурою й історією українців, так і виховному – уможливлення українцям імперії отримати зважені та науково обґрунтовані знання про своє минуле. Незважаючи на популярне спрямування видання, рецензенти підносили його наукову вартість як праці самостійної, написаної з чітких теоретико-методологічних позицій із урахуванням широкого комплексу джерел і літератури. ""Нарис" Грушевського, – зауважив В.Черепін, – пробуджує допитливість у читача, змушує його думку посилено працювати, привертає його увагу до рідної історії та спонукає прямувати до висвітлення та вияснення зачеплених книгою жагучих питань"[6]. Попри зрозумілу ідеологічну забарвленість більшості висловлених у книзі положень, оглядачі також відзначали спокійний академічний тон оповідання, об'єктивність у висвітленні спірних наукових проблем, що було особливо важливим у розділах, присвячених становищу українців у нові часи. У той же час, висловлювалися численні зауваження полемічного характеру. Зрозуміло, що у своїй більшості ці зауваження стосувалися проблем, котрі М.Грушевським було подано у відмінному від російської історіографічної традиції дусі. Найбільше критики, як недостатньо обґрунтовані, викликали декілька положень: про спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства; про антів як безпосередніх предків українців; про вагомість українського внеску до скарбниці східнослов'янської культури тощо[7]. Попри такі концептуальні зауваження, полеміка точилася також довкола спеціальних наукових проблем – інтерпретації станового поділу давньоруського суспільства, порядку заміщення князівських столів, розуміння ваги економічної складової в суспільній еволюції того часу тощо[8] Висловлювалися зауваження й щодо структури книги – відзначалася диспропорція у поділі матеріалу на частини, коли давньоруська проблематика кількісно домінувала над висвітленням минулого українських земель у новий, більш затребуваний читачем, період. У той же час, деякі пункти критики М.Грушевським класичних тез російської

науки, як наприклад, погодінської теорії, були визнані слушними[9]. Нерідко зустрічалися нарікання також на українську історичну термінологію, сумніву піддавалась і доречність вживання етноніму "Україна", особливо в контексті історії східноєвропейського середньовіччя. Загальним місцем критики були сухість викладу, численні мовні помилки перекладу та погане редагування праці, про що, зрештою, перепрошуючи, писав і сам М.Грушевський у передмові до "Нарисів"[10]. Попри такі достатньо серйозні зауваження, загальна оцінка праці була дуже прихильною. Один із найбільш послідовних критиків концептуальних положень книги М.Грушевського М.Чечулін зауважив: "Загалом же книга проф. Грушевського дуже цікава; вона виявляє в авторі вченого, що володіє значними знаннями, здатного охоплювати широкі питання, скажемо, мабуть, навіть – обрії"[11]. А О.Яцимірський висловив свій жаль з того приводу, що "такий великий талант" досі не посів російської університетської кафедри[12].

Численні полемічні зауваження, висловлені у рецензіях на перше видання "Нарису", змусили М.Грушевського давати необхідні пояснення та відповіді, що й було зроблено ним у передмові до другого видання книги. Передусім, автор із задоволенням відзначив, що, за незначними винятками "голосов из оврага", книга була з великою симпатією зустрінута як спеціалістами, так і широкими читацькими колами. Далі вчений дав відповіді на найбільш поширені закиди та висловлені побажання. Прислухаючись до зауважень стосовно відбору та розташування матеріалу, зазначає М.Грушевський, він, із певними застереженнями, вніс відповідні правки до другого видання праці. Так, ідучи на зустріч побажанням збільшити другу частину книги, присвячену історії останніх трьох століть, М.Грушевський, натомість, не погоджується зменшити її першу частину. Це, на його переконання, суперечило б самій меті видання – дати цілісний нарис української історії, а також утруднювало б розуміння ґенези багатьох історичних процесів нового часу. Тому у другому виданні обсяг праці було збільшено двома новими розділами. Зауважимо, що в третьому виданні друга частина праці ще більш зросла[13]. На інший блок зауважень, щодо історичної схеми, на якій побудована робота, М.Грушевський окремо не відповідає, а відсилає опонентів до своєї знаної статті, опублікованої в академічному слов'янознавчому збірнику. Так само вчений не вважає за потрібне докладніше зупинятися на пошуку додаткових аргументів стосовно приналежності цивілізаційного спадку Київської Русі, рекомендуючи зацікавленим перші томи великої "Історії". І хоча М.Грушевський погоджується дещо пом'якшити свою риторику, разом із тим, зазначає, що "по суті не почуває для себе можливим змінити що-небудь у сказаному про засвоєння великоруським племенем продуктів київського життя"[14]. Інше побажання критики технічного плану – про бажаність наводити докладні огляди літератури порушених проблем, автор теж відмовляється виконати, вказуючи, що це значно збільшить обсяг і ціну книги, а також суперечить популярному характеру видання.

Загалом, порівняння двох варіантів дозволяє ствердити, що структурні, стилістичні та мовні недоліки першого видання, вказані багатьма рецензентами, були виправлені у виданні другому. Передусім, суттєво було розширено зміст другої частини праці, в якій висвітлювалась історія українців нового часу та додано два нові розділи; була виправлена стилістика та мова викладу; більш помірковано автор тлумачив ті наукові проблеми, що не здобули консенсусу в науці. Переваги другого видання над попереднім були відзначені практично всіма оглядачами. Так, С.Томашівський, порівнюючи зміст двох видань, зауважив: "Не станемо обговорювати усіх тих доповнень, хоч і як вони інтересні, бо се забрало би богато місця, скажемо тілько, що вони, разом із деякими

важними перемінами і з язиково-артистичними переробками, дають нам новий підручник української історії, який повинен без усякого сумніву знайти ще прихильніший осуд і ще більший попит, ані-ж перше виданнє"[15]. Про позитивні зміни у другому виданні писали й оглядачі російських історичних часописів. Наприклад, на сторінках "Исторического вестника" зазначалось: "Найбільш слабкі частини першого видання настільки є виправленими, що навіть без підрядкового порівняння помітними є сліди серйозної авторської праці. Передусім, слід відзначити чистоту мови, що в першому виданні страждала малоруськими зворотами"[16]. Рецензенти одноголосно відзначили важливість появи "Нарису", його затребуваність суспільством; писали про науковий та об'єктивний тон автора, що спромігся гострі питання українсько-російських взаємин висвітлити толерантно та безсторонньо[17]. "Його книга, – відзначалось у рецензіях, – не повинна образити нікого, окрім хіба що шовіністів"[18]. Розширення М.Грушевським аргументації на користь своєї історичної схеми спричинило подальше її обговорення, спрямоване на пошук наукового компромісу. Один із варіантів такого компромісу запропонував С.Томашівський. На його думку, "Остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті [про спадщину Київської Русі – В.Т.] вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V-IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі"[19].

Успіх "Нарису історії українського народу" був настільки великим як у колі спеціалістів, так і серед читаючої публіки, що книга була нагороджена престижною премією графа Уварова при Академії наук. Офіційний відзив про саму працю та наукову діяльність М.Грушевського зробив Д.Корсаков. Він відзначив, що вся наукова творчість українського вченого є послідовною розробкою ідей його вчителя В.Антоновича та українських істориків XIX ст. Він високо оцінив наукові здобутки М.Грушевського, підкреслив об'єктивний тон його праць, підніс вартість розгорнутої у Галичині археографічної та науково-організаційної діяльності. Рецензент поставив перед собою завдання докладно проаналізувати провідні тези праці. У зв'язку із цим особливу увагу критик звернув на концептуальні засади книги, викладені у передмові та вступі. Він, загалом, визнає рацію головним тезам М.Грушевського, у той же час зауважуючи їх недостатню обґрунтованість та деяку категоричність. До таких дискусійних моментів творчості М.Грушевського він, як і решта російських істориків, відніс історичну схему вченого, його реконструкцію початків українського народу та погляд на цивілізаційну спадщину Київської Русі. Щоправда, критик справедливо відзначив, що стосовно більшості піднятих М.Грушевським спірних питань ґенези етнічних та політичних процесів у східноєвропейському регіоні неможливо, з об'єктивних причин, дати однозначну відповідь, оскільки джерельна база є надзвичайно скромною та не передбачається її суттєве поповнення. "Відзначені з мого погляду неточності в деяких твердженнях М.С.Грушевського, – писав Д.Корсаков, – котрі, по суті, є лише необґрунтованими припущеннями, залежать від його бажання бачити не тільки історичну можливість, але історичну достовірність в такі століття віддаленого від нас минулого, до котрих не в змозі досягти світло історії"[20]. Також рецензент відзначає окремі помічені неточності у тексті книги. Втім, поступове – від століття до століття – збільшення джерельної бази для вивчення української історії позитивно позначається, на думку оглядача, на обґрунтованості висловлених у "Нарисі" тез. Особливого схвалення у відзиві отримало висвітлення М.Грушевським історії козаччини: "Історія українського народу за XVII ст. викладена п. Грушевським дуже цікаво і з новим насвітленням"[21]. Надзвичайно

цікавими також критик називає результати дослідження львівським ученим наступних XVIII і XIX століть. Загальний висновок рецензента звучить надзвичайно прихильно: "Нариси з історії українського народу" є найновішим і в наш час єдиним загальноросійською мовою оглядом цілого ходу південноросійської історії від найдавніших часів до кінця XVIII ст."[22]. Загалом, рецензія Д.Корсакова є промовистим свідченням тих поступових змін у російській історичній науці, які відбулися на початку XX ст. під впливом здобутків української Кліо. Ці зміни відбувалися як у плані концептуально-термінологічному – критичного сприйняття та засвоєння українського бачення східноєвропейської історії, а також нової термінології (передусім, етноніму "Україна" замість "Південна Росія"), так і в аспекті тематичному – визначення широкого кола наукових проблем (поза місцевою історією), у вивченні яких пріоритет було визнано за українськими вченими.

"Нарис історії українського народу" М.Грушевського привернув увагу до його творчості в широких колах російських фахівців, а поглиблення процесів лібералізації політичного життя в імперії після подій 1905 р. уможливило подальше обговорення історичних творів львівського професора, в тім і його україномовних праць. З того часу практично всі помітні дослідники російської історії вважали за необхідне висловитися з приводу запропонованої М.Грушевським інтерпретації українського минулого, що завжди стосувалася й розуміння тих чи інших аспектів ґенези українсько-російських відносин.

Скасування обмежень на українські видання в Російській імперії відкрило перед М.Грушевським нові можливості для популяризації власних історичних концепцій. Попри активність розгорнутої ним на Наддніпрянщині громадсько-політичної, науково-дослідної та організаційної роботи, вчений продовжує тримати руку на пульсі популяризації української історії та культури серед широкого кола читаючої публіки. Саме такій аудиторії була адресована його популярна "Ілюстрована історія України", що швидко завоювала визнання як фахівців, так і великого кола читачів, незважаючи на конкуренцію подібного роду книг О.Єфименко та М.Аркаса. У передмові до нової праці вчений подав своє бачення мети видання та завдань наукової популяризації: "Хотів я дати громадянству книгу, написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесності і знимками цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картами і планами вікопомних подій. Нелегка се річ – змістити в таку хоч би й величеньку книгу все багатство українського життя, коли хочеться не обмежитися самою тільки зверхнею історією володарів й війн, а показати і те, як жилося народові"[23].

Українські оглядачі "Ілюстрованої історії України" підносили її високу наукову вартість, котра полягала у послідовному проведенні через увесь текст оповідання тези про нерозривність українського історичного процесу від доби раннього середньовіччя до початку XX ст.[24]. Ця теза, наголошували вони, поступово проникає й у російські навчальні книги. Та, попри такий суто науковий характер, рецензенти відзначали високі літературні прикмети праці, майстерне володіння автором пером оповідача. Наприклад, М.Залізняк відзначав: "Се не науково-сухий збір фактів, не теоретичні розумування, абстракції й узагальнення соціолога. Тут минуле наше житє мов живе воскресає перед нашими очима в усій його ріжнородности, елемент науковий чудово лучиться з артистичним – автор не тільки знає факти, але й відчуває при помочи своєї внутрішньої інтуїції наше минуле житє, надає йому живих барв силою свого внутрішнього чуття. Тому ся книга й робить на читача величезне враженнє, тому станеться вона чистим жерелом національного самопізнання і національної

свідомости"[25]. Окремо рецензенти зупинялись на ілюстративному оформленні праці, зауважуючи, що вміщені у ній малюнки становлять самостійну наукову та виховну вартість, оскільки дібрані з великим смаком і зі знанням предмету[26].

Успіх "Ілюстрованої історії України" підштовхнув професора до реалізації перекладного проекту – видання російськомовного варіанту цієї праці. Як пояснював у передмові сам професор, "зважаючи на інтерес, пробуджений цією книгою [йдеться про українське видання – В.Т.] в широких колах інтелігентних і просто грамотних читачів-українців, з'явилась думка зробити це видання доступним також і для читачів, котрі цікавляться минулим України, але не володіють достатньою мірою українською мовою або просто не призвичаєні до читання українською мовою"[27]. Рецензенти відзначили, що найкращі риси українського варіанту – науковість, об'єктивність, літературне і мистецьке оформлення – перейшли й до російського видання[28]. Особливо це впадає у вічі, наголошували вони, коли порівняти працю львівського професора з книгами О.Єфименко та М.Аркаса. У той же час відзначалося, що загальний стан української історіографії у плані наукового опрацювання окремих проблем та цілих періодів, не міг не позначитися на відповідних місцях книги самого М.Грушевського та на описовому стилі праці. Так, значно ґрунтовніше у книзі виглядають давній та литовський періоди, а також питання, пов'язані з культурно-релігійним життям в Україні, що мають тривалу традицію наукового опрацювання. Високим фаховим рівнем викладу відзначені й ті проблеми, в розробку яких сам учений зробив помітний внесок. Серед останніх рецензенти одностайно називали історію козаччини. У той же час, схематичністю викладу позначено характеристику економічного, правового та суспільного життя українського народу, особливо, доби Гетьманщини. Та загальна оцінка праці була надзвичайно високою. Так, М.Василенко зазначав: "Можна, безперечно, не погоджуватися з окремими висновками проф. Грушевського, можна їх оспорювати, але не можна заперечувати того факту, що всі вони побудовані на науковому ґрунті, широкому знанні та вивченні історичного матеріалу. В цьому особлива цінність книги проф. Грушевського"[29].

Серед численних та різноманітних рецензій на науково-популярні праці М.Грушевського загалом, та на його "Ілюстровану історію України" зокрема, окреме місце займає критичний огляд російського історика-марксиста М.Рожкова. Оскільки це перший відомий аналіз історичних поглядів М.Грушевського з позицій історичної теорії марксизму, зупинимося на критичному виступі М.Рожкова докладніше. Вже на самому початку огляду рецензент зазначає, що дивиться на працю Грушевського як на цікаву пам'ятку українського "лівого націоналізму", а на самого автора – як на "засліпленого націоналістичним ентузіазмом"[30]. Саме ці обставини, на переконання критика, зумовили численні слабкі моменти книги. Серед найбільших недоліків він називає сепаратний розгляд внутрішньої та зовнішньої історії; хибне зображення ґенези українського народу та української державницької традиції; недооцінку економічної складової історичної еволюції; неправильне розуміння економічних та соціальних законів розвитку; національне, а не класове пояснення цілого ряду культурних, суспільних та економічних явищ тощо. "Повсюди, – резюмує рецензент, – п. Грушевський засліплений своїм культом національності, підміняє класову підкладку національною". Попри наголошення на "дрібнобуржуазності" історичних поглядів М.Грушевського, рецензент все ж віднаходить і сильні сторони його праці. Такими для нього є зображення розвитку сільського господарства в українських землях XVII ст., ґенези козаччини, боротьби козаків із польським гнітом. Подобається рецензентові й мовне, літературне та мистецьке виконання книги. "Загалом, – підсумовує М.Рожков, – слід рекомендувати

книгу п. Грушевського увазі читаючої публіки: вона цікава та важлива як сама по собі, своїм змістом та малюнками, так і як певне літературне явище, що відбиває важливий струмінь суспільного руху в російській та зарубіжній Україні"[31]. Загалом, характеризуючи рецензію М.Рожкова з перспективи подальшого поглиблення та урізноманітнення грушевськознавчої рефлексії в історичній науці XX ст., можемо говорити про становлення синтезу класичного для російської історіографії та типового для марксизму комплексу дискусійних проблем в обговоренні творчої спадщини М.Грушевського, а через його особу й ключових постулатів української національної історичної думки. Подальшого поглиблення полемічна база цієї дискусії набуде в радянській історичній науці 20-30-х років, а довершеності – в 50-80-х роках. Виступ М.Рожкова своєю загостреною ідеологічно-класовою спрямованістю привернув увагу оглядачів українського інтелектуального життя. Так, в журналі "Украинская жизнь" з приводу рецензії М.Рожкова було зауважено: "Рецензент оспорює деякі погляди українського вченого на розуміння подій української історії, але протиставлені цим поглядам погляди самого рецензента надто догматичні та аподиктичні, щоби могли мати силу переконливості. В окремих випадках п. Рожков проявляє себе вже не як історик, з котрим можна погоджуватися або сперечатися, а швидше як людина певної партії"[32].

Успіх науково-популярних праць М.Грушевського як російською, так і українською мовами серед широкої читацької аудиторії, продемонстрував певний дефіцит літератури, в якій би подавався науковий і в той же час адаптований до рівня пересічного читача узагальнений обсяг знань про українське минуле. Задовольняючи зростаючий попит, учений видав окремими книгами ще кілька науково-популярних нарисів, що, за словами В.Дорошенка, "становлять могутну зброю національного усвідомлення і самопізнання серед широких верств нашого громадянства"[33]. Ці праці були прихильно зустрінуті як в українських, так і в російських фахових колах. Підносилась наукова новизна та оригінальність запропонованого автором погляду на історичні події та явища, їх майстерне літературне зображення, емоційність викладу; особливого схвалення здобуло ілюстративне оформлення видань[34]. Серед російських оглядачів навіть висловлювався жаль, що деякі цікаві публікації, як, наприклад, "Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в.", вийшли лише в українськомовному варіанті. Російські дослідники традиційно полемізували з українським поглядом М.Грушевського на ключові проблеми українсько-російських стосунків, наголошуючи в той же час на солідності фахового рівня його праць і їх своєчасній появі на читацькому ринку. Характерною для російських критичних відзивів можна назвати реакцію В.Мякотіна на названу вище працю: "Іноді автор у застосуванні цієї точки зору [про роль козацтва в українській історії – В.Т.] йде, мабуть, занадто далеко і деякі окремі його твердження здатні викликати зауваження. Але це у будь-якому випадку не більше як деталі, загалом же цікава і змістовна книга п. Грушевського цілком відповідає завданням історичної популяризації та можна щиро побажати, щоб він випустив цю книгу й російською мовою"[35].

Напередодні Першої світової війни М.Грушевський взяв участь у виданні енциклопедичного довідника "Украинский народ в его прошлом и настоящем", для якого підготував перший том, що містив історіографічний огляд та науково-популярний нарис української історії[36]. У передмові до видання він зазначив, що його метою є дати суспільству оглядово стиснутий, але разом із тим науково вивірений образ історії українського народу від його початків до актуального стану. Як свідчать численні схвальні відзиви на це видання в українській та російській науковій періодиці, з поставленим завданням історик цілковито впорався – пишучи про дискусійні проблеми українського

минулого, він критично узагальнив джерела та літературу, об'єктивно й академічно, а разом із тим доступно, представив власний погляд на спірні питання[37].

Отже, науково-популярні твори М.Грушевського, що з'явилися на початку XX ст., стали важливим фактором тогочасного наукового життя. Про це свідчать як значні наклади цих праць, так і розгорнута довкола них жвава полеміка. В ході дискусії виявилося ставлення до творчості вченого не лише з боку українських наддніпрянських істориків, але й було окреслено основні напрямки аналізу його ідей в російській історіографії. Українські історики Наддніпрянщини у своїх критичних оглядах акцентували, передусім, новаторські моменти історичних праць М.Грушевського, тим самим популяризуючи його погляди серед широких кіл російських та українських читачів. Така популяризаторська діяльність мала наслідком, з одного боку, зростаюче зацікавлення в інтелігентських колах Російської імперії українським рухом та його лідером, з іншого – стимулювала переведення обговорення історичних концепцій М.Грушевського з ідеологічної в академічну площину. До сильних сторін науково-популярних студій львівського професора практично всіма оглядачами зараховувалась ґрунтовність в узагальненні історичного матеріалу, художня майстерність у змалюванні складних подій та явищ, виваженість і толерантність в оцінках. Підносилась також оригінальність погляду вченого на, здавалося б, усталені наукові проблеми, що дозволило поновити їх обговорення з позицій альтернативної моделі. Представники російської науки прийняли своєрідний інтелектуальний виклик українського вченого і розпочали в своїх рецензійних оглядах дискусії довкола тих ліній, за якими М.Грушевський намагався відокремити українську історію від "звичайної схеми" північного сусіда, творячи національний гранд-наратив. Так, у російській науці найбільш гарячими були дискусії із тезами професора про українські племена як автохтонне населення Наддніпрянщини, а звідси – бачення Київської Русі як першого досвіду українського державотворення, розширення східного кордону українського розселення в добу раннього середньовіччя тощо. Загальні пункти критики рецензентів стосувалися фахової термінології вченого, його категоричності у обстоюванні власних гіпотез. Принципове значення мали й зроблені рецензентами зауваження, котрі звертали увагу на мовно-стилістичні моменти праць М.Грушевського, домінацію аналітичної складової у його творчості. Безперечно, численні корективи та уточнення, що стосувалися різних аспектів фахового, концептуального та методичного характеру, сприяли швидкому становленню та збагаченню науково-популярного напрямку в тогочасній українській історіографії. А це, в свою чергу, послужило могутнім чинником національного відродження першої третини XX ст.

[1] Д.Д. [Д.Дорошенко]: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 25. Див. також: Новые труды по истории Украины // Киевская Старина. – 1904. – Т. 87. – С. 163.

[2] Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. – С-Пб, 1904. – Предисловие.

[3] Копач І. Мойже епохальна книга: Грушевский М. Очерк истории украинского народа // Діло. – 1905. – 13-25 червня.

[4] Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М.Грушевський – Очерк истории украинского народа. С-Пб., 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 43-53.

[5] Там само. – С. 53.

[6] Черепин В. Родная история (Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб. 1904) // Киевская старина. – 1905. – T.LXXXIX. – №5. – Отдел I. – С. 232.

[7] Чечулин Н.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 // ЖМНП. – Седьмое десятилетие. – Часть CCCLVIII. Апрель. – С-Пб., 1905. – С. 393-399; А.Я. (А.Яцимирский): Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694-695; Житецкий И.: Проф. М их. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 // Вестник Европы. – 1905. – № 3. – С. 413..

[8] Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 // Русская мысль. – 1905. – Кн. 2. – С. 57-59. Огляд був поданий без авторства; Сторожев В. Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 // Мир Божий. – 1905. – № 2. – С. 49-51.

[9] Див. напр.: А.Я. (А.Яцимирский): Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 695.

[10] В.С.: Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 // Весы. Ежемесячник искусств и литературы. – 1905. – № 5. – С. 56-57; Д.Д. [Д.Дорошенко]: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 // Вестник воспитания. – 1905. – № 1. – С. 30; Н. К-ш-ъ.: Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Спб., 1904 // Русская старина. – 1905. – Январь. – Библиографический листок.

[11] Чечулин Н.: Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 // ЖМНП. – Седьмое десятилетие. – Часть CCCLVIII. Апрель. – С-Пб., 1905. – С. 394.

[12] А.Я. (А.Яцимирский): Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. стр. 380 // Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 694.

[13] Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. Издание третье, дополненное. – С-Пб., 1911. – Предисловие.

[14] Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. – С-Пб., 1906. – С. VI.

[15] С.Т. (С.Томашівський): Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. С-Пб., 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. 35. – С. 172.

[16] А.Я. (А.Яцимирский): Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906 // Исторический вестник. – 1906. – Том CV. – С. 604.

[17] Лотоцкий А.: Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906 // Вестник Европы. – 1906. – Том III. – С. 366-368.

[18] А.Я. (А.Яцимирский): Проф. М.С.Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. Спб., 1906 // Исторический вестник. – 1906. – Том CV. – С. 604.

[19] С.Т. (С.Томашівський): Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополенное. С-Пб., 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. 35. – С. 173.

[20] Корсаков А.Д. Отзыв о сочинении М.Грушевского " Очерк истории украинского народа". Издание второе, дополненное. Спб., 1906. – Спб, 1909. Оттиск. – С. 489.

[21] Там само. – С. 493.

[22] Там само. – С. 498.

[23] Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1911. – Передмова.

[24] Русова С. Два новых исследования по украиноведению // Вестник воспитания. – 1911. – № 8. – С. 12-18.

[25] Залізняк М.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911 // ЛНВ. – 1911. – Т. 54. – С. 536.

[26] Дорошенко Д.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ-Львів, 1911 // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 130.

[27] Грушевский Мих. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.р. – Предисловие.

[28] Д. Д-ко: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.г. // Украинская жизнь. – 1912. – № 12. – С. 118-119.

[29] Василенко Ник.: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.г. // Голос минувшего. – 1914. – № 2. – С. 252-257.

[30] Рожков Н.: Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. – С.-Петербург, б.г. // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119.

[31] Там само. – С. 121.

[32] Литературная летопись // Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 110.

[33] Дорошенко Вол.: Мих. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні... Київ-Львів, 1912 // ЛНВ. – 1912. – Т. 58. – С. 297.

[34] Лукич Л. Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ, 1909 // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – С. 630-633; Д. Д-ко [Дорошенко Д.]: Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в. К.-Л., 1912 // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 106-109.

[35] [Мякотин В.А.] М. Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII в. К.-Л., 1912 // Русское богатство. – 1912. – № 11. – С. 392-393.

[36] Грушевский М. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Спб: Изд. М.А.Славинскаго, 1914. – Т. 1.

[37] А.Л.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. // Вестник воспитания. – 1913. – № 8. – С. 19-24; Библиофил: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. // Украинская жизнь. – 1914. – № 5-6. – С. 113-114; П. Ст.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. // Вестник Европы. – 1914. – № 5. – С. 352.

Віталій Тельвак.
Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття.

Стаття присвячена вивченню оцінок науково-популярних творів М.Грушевського в російській та українській історіографії початку XX ст. Охарактеризовані основні напрямки історіографічного аналізу його популярних праць, узагальнено висловлені зауваження та побажання. Зроблено висновок про вагомість наукової популяризації вченого для вітчизняної науки того часу.

Vitalij Telvak.
Mikhajlo Hrushevskij's popular science works in the historiographic discussions at the beginning of XX th century.

The article is devoted to the stady of the notes of M.Hrushevsij's popular science works in the Russian and Ukrainian historiography at the beginning of XX th century. The main trends of the historiographic analyse of this popular works have been characterized, the given remarks and wishes have been generalized. The conclusion about the weight of the research's science popularity for the Ukrainian science in that time has been made.